

УДК 94(477)

КОЗИРЕВ О.С., Миколаївський державний університет імені В.О. Сухомлинського

Козирев Олег Сергійович (1959 р.н.). У 1981 р. закінчив історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту. Кандидат історичних наук, доцент кафедри політології МДУ імені В.О. Сухомлинського. Лауреат обласної культурологічної премії імені М.М. Аркаса (1996 р.). Має 80 наукових праць, серед них 14 навчально-методичних посібників та підручників (11 у співавторстві). Коло наукових інтересів – *народництво в Україні 60-80-х рр. XIX ст.*

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДОЛЮБЦЯ ВОЛОДИМИРА МАЛЬОВАНОГО НА ПОЧАТКУ 80-Х РР. XIX СТ.

Аналізується зміст і особливості громадсько-політичної діяльності українського народолюбця Володимира Мальованого на початку 80-х рр. XIX ст. Обґрунтовується теза, що діяльність В. Мальованого в означений час набула виразно маргінального характеру.

The maintenance and features of public-political activity of Ukrainian narodoliubets' Volodymyr Malyovany at the beginning of 80-th century is analyzed. The thesis that activity of V. Malyovany in the noted time purchased distinct marginal character is grounded.

Помітним явищем суспільно-політичного життя на теренах Наддніпрянської України у 60-80-х рр. XIX ст. була активізація українського і російського демократичних рухів, головним змістом ідеології та соціальної практики яких стало народництво. У сучасній вітчизняній історіографії народництво характеризується як опозиційний суспільний рух прогресивної інтелігенції, студентства та учнівської молоді, окремих представників селянства й робітництва, які об'єднувались на основі антифеодальної спрямованості світогляду, тією чи іншою мірою поділяли етичні, соціальні та політичні ідеали селянського демократизму й соціалізму, пов'язуючи з ними історичну перспективу оновлення життя широких народних мас [1].

Два головні народницькі потоки в Наддніпрянській Україні пореформеної доби ідентифікуються відповідно з такими узагальнюючими

самоназвами, як “українське народолюбство” і “російське народництво”, а весь народницький спектр іменують “народництвом в Україні”. За своєю соціальною базою, інтересами, метою, головними ідеологічними поглядами та формами діяльності українське народолюбство і російське народництво були досить схожими, а тому належали до одного типу суспільного руху – демократичного, або народницького. Водночас ці два самостійні народницькі потоки мали й суттєві специфічні особливості, оскільки об'єктивно склалися на історичному ґрунті близьких, але цілком самобутніх європейських народів.

Типологічна спорідненість українського народолюбства і російського народництва породжувала розвиток такого ще недостатньо вивченого явища, як ідейний і дійовий дуалізм низки діячів визвольного руху, що одночасно брали участь у діяльності як українських громад, так і росій-

ських народницьких гуртків, груп та організацій. Для визначення цього явища в історичних дослідженнях використовують термін “маргінальний” [2]. Етимологію ж поняття пояснюють так: латинське “margo” (“край”, “межа”) переходить до французької, де “marginal” означає “другорядний”, “побічний”.

Оскільки мова йде про спільнокореневі явища, “маргінальний” включає і об’єднує ряд значень, а саме: 1) той, що перебуває на краю; 2) близький до межі; 3) той (те), хто (що) в певному розумінні становить меншість, не належну до основного типу осіб, їх діяльності, порушує загальноприйняті норми, правила тощо [3].

У політології маргіналізація трактується відповідно й означає неповний, незавершений перехід людини в нове соціальне середовище, за якого вона втрачає попередні соціальні зв’язки й не може повною мірою пристосуватися до нових умов життя [4]. У зв’язку з цим уведення вжиток термінів “маргінальність”, “маргіналізація” щодо характеристики ідейного і дійового дуалізму ряду діячів, окремих гуртків і груп народницького руху потребує теоретичного і фактичного обґрунтування.

У цьому контексті варта уваги неординарна постать одеського громадівця Володимира Григоровича Мальованого, який на окремих етапах своєї діяльності брав активну участь як в українському демократичному, так і російському соціально-революційному рухах. Актуальність вивчення громадсько-політичної діяльності В. Мальованого також зумовлена необхідністю повернення до наукового обігу даних про ряд забутих чи напівзабутих українських діячів етапу “дійового”, “реального” народництва на основі залучення максимальної кількості джерел. Останнє, у свою чергу, сприятиме розробці й утвердженню належно обґрунтованої новітньої концепції історії України [5].

У попередніх статтях робимо спробу узагальнити досягнення вітчизняної й зарубіжної історіографії у вивченні постаті В. Мальованого та з’ясувати стан джерельної бази з теми, висвітлити зв’язки українського народолюбця з громадами й російським народництвом, розкрити роль діяча у спробі створення українського політичного товариства “Вільна Спілка”. Результати цих наукових пошуків опубліковані [див.: 6]. Метою ж пропонованої статті є аналіз змісту й особливостей громадсько-політичної діяльності Володимира Мальованого на початку 80-х рр. XIX ст.

У другій половині 1870-х рр. В. Мальований відомий як один із впливових лідерів радикально-демократичного крила Одеської громади, автор “Української Марсельєзи”, що закликала громадівців стати на захист селян і підняти зброю проти ворогів України. У цей час він активно займається перевезенням драгоманівських видань до України, виступає за об’єднання зусиль та координацію дій усіх опозиційних сил для

боротьби з царизмом. Цим пояснюється співпраця Володимира Григоровича з російськими революційними та ліберальними колами, українською політичною еміграцією.

У 1878 – першій пол. 1879 рр. громадсько-політична діяльність В. Мальованого стає більш радикальною. Так, у складі групи громадівців (група В. Мальованого – Р. Житецького) ним проведено значну організаційно-практичну роботу, пов’язану з улаштуванням нелегальної друкарні для випуску соціалістичної літератури й української агітаційної газети.

Влітку 1879 р. переважну більшість учасників групи В. Мальованого – Р. Житецького було заарештовано і в подальшому адміністративно заслано. Перебуваючи з лютого 1880 р. у м. Балаганську Іркутської губ., Володимир Григорович не втрачав надії на швидке повернення до України. Особливо нестерпною стала для нього відірваність від активної революційної роботи після царевбивства. Готуючись до втечі, він встановив надійні зв’язки з народовольцями (розраховуючи на їхню допомогу) і 24 березня 1881 р. втік із заслання. Ця подія започаткувала новий етап у громадсько-політичній діяльності В. Мальованого, пов’язаний з перебуванням у нелегальному становищі.

Наступні два роки життя В. Мальованого є, по суті, “білою плямою” для дослідників і в джерелах висвітлюються по-різному. Після втечі з Балаганська він певний час перебував у Красноярську [7], де переховувався у відомого ліберального діяча С. Южакова, з яким раніше працював в одеській міській управі та ділив труднощі етапу до Сибіру [8]. С. Южаков відбував заслання у Красноярську з листопада 1879 р., а в липні 1881 р. одержав дозвіл перевестися до Томська [9].

У зв’язку з цим відзначимо, що 2 березня 1881 р. з Балаганська втекла відома російська народниця Є. Южакова (сестра С. Южакова), засуджена у 1880 р. одеським військово-окружним судом до каторжних робіт на 15 років, заміненіх засланням до Сибіру. Затримана в ніч на 29 травня 1880 р., вона заявила, що фальшиву печатку, офіційні бланки та підробні посвідки на проживання передав їй в Іркутську В. Мальований.

Незадовго до втечі Є. Южаковій було дозволено оселитися в с. Малишевському, куди вона їздила у 20-х числах лютого разом з В. Мальованим. Можна припустити, що під час цієї поїздки ними і був розроблений план утечі. За браком даних, які б підтверджували заяву російської народниці, жандармське дізнання щодо В. Мальованого у цій справі було припинено [10].

Для встановлення місцеперебування В. Мальованого у вказаний час важливе значення мають матеріали слідства, що проводилося київським жандармським управлінням після арешту громадівця на початку вересня 1883 р. На одному з допитів Володимир Григорович детально описав

свої переміщення, про які скорочено говоримо нижче.

На третій день після втечі з місця заслання він дістався до Іркутська, де пробув три тижні. У місцевого відставного чиновника придбав фальшиві документи, з якими доїхав до Тюмені і прожив там близько місяця. З Тюмені з транспортом чаю, як російський селянин, прибув через п'ять-шість днів до Катеринбурга, де працював близько 10-ти днів вантажником на залізниці.

Потім поїхав до Москви, у якій пробув один день, і далі – до Курська, де роздобув гроші і паспорт на ім'я Л.С. Дьякова. Згодом направився до Катеринослава для побачення з дружиною, де пробув близько трьох днів, після чого гостював близько чотирьох днів у знайомого в Астраханській губернії. Звідти в пошуках роботи подався до Москви (певно, у липні 1881 р.), однак змушений був повернутися. У жовтні знову приїхав до Москви, але через складнощі повернувся до свого знайомого в Астраханській губернії.

Протягом наступних трьох-чотирьох місяців заробляв репетиторством на селі, потім поїхав до Астрахані, а звідти – до Москви і Петербурга, потім – знов на південь з тимчасовою зупинкою у Москві. Це відбулося, за його словами, в березні чи квітні 1882 р. Далі поїхав до Курська, де служив наглядачем за роботами, і пробув тут літо і осінь 1882 р. Переховуючись, прожив до квітня 1883 р.

На допитах В. Мальований заявив, що в цей проміжок часу він одну ніч перебував у Твері, постійно ж мешкав у Харкові. Згодом виїхав за кордон для лікування й очікування амністії. Там через Ф. Волкова (Вовка) познайомився з М. Драгомановим, за рахунок якого проживав у Женеві. Виїхав звідти в останніх числах серпня 1883 р. За кордоном тоді був не більше п'яти місяців: спочатку два місяці в Женеві, потім – у Берліні, Відні, Мюнхені, Шафгаузені [11].

Той факт, що В. Мальований і Є. Южакова, згадуючи на допитах Іркутськ, не повідомляють про Красноярськ, можна пояснити домовленістю між ними відведення підозри від С. Южакова. Також В. Мальований приховав інформацію про неодноразові приїзди протягом 1881-1882 рр. до Єлизаветграда для зустрічей з діячами місцевої української громади О. Михалевичем та І. Тобілевичем (Карпенком-Карим) [12].

На думку дослідника О. Рябініна-Скляревського, паспорт для В. Мальованого на ім'я Л. Дьякова з печаткою єлизаветградського поліцейського управління зробив І. Тобілевич, який працював секретарем цієї установи [13]. Отримання документу, очевидно, сталося не пізніше жовтня 1881 р., оскільки вже на початку листопада Мальований проживав по ньому в Москві [14].

Відомості, подані Володимиром Григоровичем на допитах, у перекрученому вигляді відображені в жандармському огляді найважли-

віших дізнань у справах про державні злочини з 1 липня 1883 р. по 1 січня 1884 р. Так, викладаючи факти біографії В. Мальованого, автори документу, зокрема, повідомляли: “[...] після втечі з Сибіру поїхав за кордон, де мав зносини з емігрантами Волковим і Драгомановим. При поверненні на батьківщину він проживав у Харкові з початку січня по кінець квітня 1883 р. під іменем і за посвідкою прапорщика 131 піхотного Тираспольського полку Луки Дьякова, з якою і був затриманий у Києві” [15].

На підставі цих даних інформація про від'їзд Мальованого за кордон 1881 р. після втечі з Балаганська повторюється в тому чи іншому вигляді в науковій літературі, починаючи з 1920-х рр. [16]. Однак цей факт не підтверджено листуванням М. Драгоманова, щоденниковими записами Ф. Волкова й іншими джерелами [17].

Матеріали слідства у справі В. Мальованого свідчать про перебування його в Російській імперії протягом двох років після втечі з місця заслання. Йдеться про результати жандармського огляду паспортних книг готелів і окремих будинків у Санкт-Петербурзі, Москві, Харкові, Твері, Варшаві за 1881-1883 рр., що містять інформацію про місце і час проживання у вказаних містах Л. Дьякова (тобто В. Мальованого). Нижче стисло наведено встановлені жандармами факти.

З 2 по 12 листопада 1881 р., приїхавши з Курська до Москви, В. Мальований мешкав у “Великому Московському готелі”, вибувши потім до Харкова. З 6 по 12 березня 1882 р. зупинився в тому самому готелі в Москві, куди приїхав з Полтави. Потім вирушив до Санкт-Петербурга, де 17-24 березня жив у Лештуковому провулку, 12, кв. 25, причому з 22 по 23 березня звідти виїздив до Твері, де зупинився в готелі Андрієвського на вул. Мільйонній.

Вже 24-26 березня зареєстрований у “Великому Московському готелі” в Москві, звідки виїхав до Санкт-Петербурга, а з 25 травня по 12 червня 1882 р. жив у Москві на Покровці у мебльованих кімнатах Забеліна в будинку № 258, де зупинився у міщанки Дубург; сюди приїхав з Одеси і виїхав до Тамбова. З 16 листопада по 17 грудня 1882 р. знову мешкає в Москві за цією ж адресою, прибуває сюди з Полтави і туди ж повертається.

З 12 січня по 22 квітня 1883 р. В. Мальований перебував у Харкові. Тут під прізвищем Дьякова він зареєстрований 29 січня – 12 лютого в готелі “Руфа”, куди приїхав з Тирасполя і туди ж повернувся. З 16 лютого по 3 квітня 1883 р. проживав у Харкові у провулку Подольському № 17 (кв. Лемензона) і водночас з 14 лютого по 1 березня користувався помешканням у будинку Куликовського (пров. Плетньовий). З 23 по 30 березня 1883 р. перебував у Москві у “Великому Московському готелі”, куди приїхав з Харкова і виїхав до Курська. Звідти їздив до Києва (з 7 по 14 квітня зареєстрований у готелі

“Бель-Вю”), після чого знов повернувся до Курська. Вже з 16 по 22 квітня 1883 р. він у харківському готелі “Руфа”, куди прибув із с. Андріївки Олександрівського повіту Катеринославської губернії. З 1 по 5 травня та 26-31 серпня жив у Варшаві в готелі у будинку № 625, куди обидва рази приїздив з Вінниці.

30 серпня 1883 р. з Кам'янець-Подільської губернії В. Мальований приїхав до Києва в готель “Бель-Вю”, де в ніч з 2 на 3 вересня був заарештований [18]. Тож можна стверджувати, що після втечі з місця заслання і до прибуття за кордон у травні або червні 1883 р. Володимир Григорович перебував у межах Російської імперії.

Згідно з циркулярними розпорядженнями Департаменту державної поліції за № 3608 від 11 червня, № 411 від 23 червня 1881 р. та іншими документами, передбачався розшук і затримання В. Мальованого. До циркулярів додавався фото-портрет українського народолюбця, зроблений у різних ательє: В. Генкеля на Суворівській вулиці № 14, при управлінні Московського обер-поліцеймейстера та ін. [19].

За результатами доповіді судового відділу створена відповідно до ст. 34 Положення про Державну охорону Особлива нарада, 26 квітня 1882 р. прийняла рішення: при появі чи розшуку В. Мальованого і притягненні до відповідальності за самовільне відлучення оселити його під нагляд поліції у м. Балаганськ Іркутської губернії на 2 роки, рахуючи строк з часу появи чи розшуку, якщо тільки він не буде підлягати більш суворій відповідальності за будь-які нові злочинні дії [20]. Були визначені прикмети розшукуваного: зріст два аршини шість вершків, волосся темно-русяве, обличчя чисте, очі карі, рот і ніс помірні [21]. Цей опис зовнішності В. Мальованого ідентичний зробленому під час його арешту 1879 р. [22].

Незаконна діяльність В. Мальованого включала активну співпрацю з “Народною Волею”, представники якої, за спогадами Є. Чикаленка, за рекомендацією з Сибіру зробили йому паспорт на ім'я Григорія Петрова, допомогли грошима та залучили до діяльності народовольського підпілля. Це свідчення вимагає перевірки, оскільки на час знайомства Є. Чикаленка з В. Мальованим на початку січня 1883 р. останній мешкав у Харкові під прізвищем Л. Дьякова [23].

Зіставлення згадки Є. Чикаленка з архівними джерелами підтверджує той факт, що В. Мальований видавав себе в Харкові за Григорія Петрова і перші документи для нього були зроблені на це ім'я. Також за Петрова, але Івана Миколайовича, видавав себе І. Присецький, з яким Мальований тоді задумав створити українську соціально-революційну партію соціалістів-федералістів [24].

Важливе значення для з'ясування й уточнення характеру зв'язків В. Мальованого з народовольцями у 1881-1882 рр. має “Програма

спогадів члена Вик[онавчого] К[оміте]ту “Нар[одно]ї Воли” В.С. Лебедева”, написана ним незадовго до смерті (помер 1919 р.). Автор спогадів був представником Виконавчого Комітету в Московській Центральній групі “Народної Воли”, а також членом редакції партійних друкованих органів. У восьмому пункті своєї “Програми спогадів...” він дає перелік особистого складу Центральної народовольської організації в московський період діяльності партії з квітня 1881 по 1882 р. та наводить дані про розподіл її членів по окремих місцевостях. Так, у переліку прізвищ 18-ти учасників Виконавчого Комітету “Народної Воли”, що мешкали у зазначений час у Москві та поза її межами, вказано: “17. У Харкові та Києві Мальований Володимир Григорович (зв'язок з українофілами)” [25].

За свідченням В. Лебедева, В. Мальований декілька разів приїздив до Москви у різних партійних справах або у відрадянський історик С.С. Вовк, вважаючи це доказом існування зв'язків між українськими революціонерами і народовольцями. Можна погодитися з його твердженням, що В. Мальований був “одним з керівників українського руху”, який “спрямував діяльність українських гуртків по шляху дружнього союзу з народовольцями” [26].

На думку дослідника О. Рябініна-Скляревського, В. Мальований до партії не належав, однак діяв у згоді з нею, прагнучи революціонізувати українофільський рух [27]. Автори приміток до книги, де була надрукована “Програма спогадів...”, вважали його членом Виконавчого Комітету “Народної Воли” [28]. У редакційній статті одного з наступних збірників з історії народовольства, де простежуються зміни в персональному складі Виконавчого Комітету протягом усього терміну його існування, ім'я В. Мальованого відсутнє [29]. Цієї ж точки зору дотримується і радянська дослідниця В. Твардовська, коли наводить склад післяберезневого Виконавчого Комітету [30].

Не згадують про В. Мальованого керівники народовольських гуртків Києва і Харкова у 1881-1882 рр. О. Бах [6] і О. Бичков [31]. Відома революціонерка В. Фігнер у спогадах наводить прізвища шести народовольців, прийнятих до складу Виконавчого Комітету після царевбивства, однак будь-яка інформація про В. Мальованого відсутня [32].

Таким чином, можна стверджувати, що на початку 80-х років XIX ст. В. Мальований активно співпрацював з “Народною Волею”, однак формально до складу партії та її керівних органів не належав. У зв'язку з цим потребує подальшого вивчення зміст і характер цієї співпраці. Швидше за все, саме з виконанням доручень керівництва “Народної Воли” були пов'язані поїздки В. Мальованого по країні, зокрема, неодноразові – до Москви і Петербурга з листопада 1881 р. по листопад 1882 р.

Водночас це уможливило налагодження тісних контактів між українськими народолюбцями та народовольцями, що й намагався здійснити В. Мальований. Цим пояснюється його спілкування з одеським народовольцем А. Бяловеським, про що свідчить їх подальше конспіративне листування у в'язниці [33]. Особисто зустріч між ними могла статися у травні 1882 р. під час перебування В. Мальованого в Одесі. У цей час навколо А. Бяловеського склався гурток інтелігентів радикального спрямування, до якого входили співробітники "Одеського листка" О. Картамишев, Л. Третьяков, П. Семенюта, а також студенти В. Скидан, С. Дубницький, В. Полляк та ін. [34]. Деякі з них, зокрема Л. Третьяков, у другій половині 1870-х рр. разом з В. Мальованим брали участь у нелегальних сходках народників.

Відчуваючи необхідність модернізації програмно-тактичних настанов в умовах ідейно-теоретичної кризи народовольського підпілля, А. Бяловеський розробив документ "Кроки нової програми" з наміром обговорити його положення на засіданні гуртка. Ним було запропоновано здійснити радикальну зміну тодішнього суспільно-політичного ладу потрійним засобом – комплексним використанням політичних, економічних та соціальних "ударів". Обшуки і арешти з 1-го на 2-ге листопада 1882 р. припинили подальше розгортання діяльності гуртка [35].

У цьому контексті варте уваги те, що А. Бяловеський допоміг виїхати з Одеси за кордон М. Лопатіну (двоюрідному брату відомого революціонера Г. Лопатіна), який 15 грудня 1881 р. втік із сибірського заслання. У Женеві М. Лопатін надрукував у газеті "Вільне Слово" статтю "Про заслання і втечу" [36]. Рекомендацію до редактора видання М. Драгоманова він міг одержати від В. Мальованого, з яким відбував заслання у Балаганську.

Найбільш активні поїздки В. Мальованого не випадково припадають на березень 1882 р., оскільки арешти взимку 1881-1882 рр. у Петербурзі й Москві декількох керівників "Народної Волі" (у т.ч. В. Лебедева) поставили під загрозу налагоджені зв'язки [37]. Не виключено, що вже в цей час В. Мальований обмірковував можливість створення групи українських народолюбців, яка б діяла в союзі з народовольцями.

До літа 1882 р. московську та київську народовольські організації було розгромлено, а більшість членів Виконавчого Комітету заарештовано. Керівний центр народовольців у Росії фактично припинив існувати, на волі залишилася тільки В. Фігнер. З кінця літа й до свого арешту в лютому 1883 р. вона проживала в Харкові, який став своєрідним центром народовольського підпілля. Головною її опорою в місті була народовольська група у складі О. Кашинцева, П. Анненкова, А. Немоловського, І. Комарницького та ін.

Під керівництвом В. Фігнер працювали народовольці В. Іванов, В. Чуйко, Д. Суровцев, П. Івановська, Г. Чернявська, А. Осинська, П. Чер-

нишева, а також колишні студенти харківського ветеринарного інституту Ф. Іваницький, І. Шаровський та ін. Тісні контакти В. Фігнер підтримувала з київською народовольською групою на чолі з О. Бахом, до складу якої входили О. Спандоні-Басманджі, Д. Захар'їн, С. Россі, С. Нікітіна, М. Кржемінський, Ю. Каменецька та ін.

Головні зусилля В. Фігнер у цей час були спрямовані на відновлення Виконавчого Комітету, влаштування нелегальної друкарні для випуску революційних видань. До складу Виконавчого Комітету були кооптовані О. Спандоні-Басманджі і С. Дегаєв, які разом із Д. Суровцевим, М. Калюжною, Л. Дегаєвою брали безпосередню участь у створенні нелегальної друкарні центру "Народної Волі" в Одесі. Але внаслідок дій жандармів друкарня була розгромлена, а її організаторів заарештовано [38].

Яку ж участь брав В. Мальований у діяльності народовольських груп Харкова, проживаючи переважно в цьому місті протягом другої половини 1881 і по квітень 1883 рр.? Важливим свідченням його дружніх стосунків з місцевими народовольцями є спогади В. Чуйка. Останній, описуючи один із допитів після свого арешту 25 лютого 1883 р., згадував: "Тут мені були показані фотокартки і так звана книга обшуків однієї з харківських церков для запису тих, що одружуються. Богданович (товариш прокурора – К.О.) указав мені прізвища нареченого Суровцева, нареченої Анастасії Осинської і свідків Немоловського і мою. Двох не назвав – Мальованого й Іваницького. Суровцев був уже заарештований в одеській друкарні, інші під час мого арешту були на волі. Я зрозумів, що Немоловський і Осинська теж заарештовані" [39].

Вінчання народовольців-нелегалів Д. Суровцева й А. Осинської під вигаданими прізвищами відбулося в Харкові 10 вересня 1882 р. [40]. Факт залучення В. Мальованого одним із свідків одруження свідчив про високий ступінь довіри до нього. Мали місце й неодноразові зустрічі українського народолюбця з В. Фігнер [41]. Отже, В. Мальований користувався повною довірою з боку харківських народовольців і брав безпосередню участь у їхніх справах.

Одночасно з участю в народовольському русі В. Мальований керував діяльністю харківської студентської громади, створеної наприкінці 1882 р. А. Корчак-Чепурківським. До зустрічі з Володимиром Григоровичем цей гурток, що складався з різноманітних елементів, проводив епізодичну суто культурницьку роботу, підтримуючи зв'язок із харківською Старою громадою. За рекомендацією елизаветградських громадівців О. Михалевича та І. Тобілевича (Карпенка-Карого), а також через посередництво Харківського старогромадівця М. Лободовського (що мав доручення від О. Михалевича), В. Мальований познайомився з Є. Чикаленком, який входив до складу гуртка. Особисто Лободовський був проти цього, оскільки вважав, що

одеський громадівець-нелегал втягне Є. Чикаленка в “московську авантюру” (тобто в революційні справи).

За безпосередньою участю В. Мальованого був дещо змінений склад студентської громади та напрямок її діяльності. На початку 1883 р. гурток нараховував понад 10 чол., серед яких були Є. Чикаленко, А. Вержбицький, М. Левитський, І. Теличенко, М. Соколов, Ф. Сленський та ін. [42]. Перші троє до недавнього часу брали участь у діяльності Єлизаветградської громади [43]. Під проводом В. Мальованого громадівці студіювали твори М. Драгоманова, готувалися до майбутньої участі в перебудові Російської імперії на федеративних принципах. В основу діяльності гуртка була покладена ідея національного відродження України.

Водночас окремих громадівців В. Мальований неодноразово залучав до справ, пов'язаних із діяльністю харківського народовольського підпілля. Так, Є. Чикаленко їздив до Києва, де мав звернутися до діячів “Старої громади” Є. Борисова або М. Ковалевського, щоб отримати шриффт для народовольської друкарні і перевезти його до Харкова. За домовленістю з М. Ковалевським валіза зі шрифтом із дотриманням правил конспірації була занесена до вагону київським студентом-українофілом В. Костецьким і доставлена Є. Чикаленком до Харкова. Подібних випадків було декілька.

Є. Чикаленко не поділяв програми “Народної Волі” і виконував небезпечні доручення з поваги до В. Мальованого. Останній так пояснював причини своєї співпраці з цією терористичною організацією: “[...] народовольці дали мені паспорт, вони мені допомагають грошми на життя, то повинен же я прислужитися їм, коли вони звертаються до мене; вони тепер розбиті, у них мало людей і вони просять мене допомогти їм; та й діяльність народовольців не стоїть у суперечності з українськими інтересами, навпаки, коли вони здобудуть загальні свободи, то це нам буде тільки на користь” [див.: 44].

Виконання ще одного доручення було пов'язано з Полтавою, де Є. Чикаленко мав конспіративну зустріч із філософом В. Лесевичем [45]. Останній після повернення із сибірського заслання тісно співпрацював з народовольцями, вважаючи за потрібне допомагати їм здобути політичну свободу в Росії. В. Мальований, певно, мав спільні справи з В. Лесевичем, пов'язані так чи інакше з “Народною Волею”, чим і пояснюється його приїзди до Полтави в листопаді й грудні 1882 р. і перебування між цими датами в Москві.

Ще однією причиною спілкування була співпраця в українських справах. Так, у 1880-х рр. В. Лесевич допомагав М. Драгоманову та радикалам у Галичині, переказуючи гроші через М. Ковалевського та В. Мальованого [46]. Про зв'язки В. Лесевича з В. Мальованим і М. Драгомановим є свідчення секретаря редакції газети

“Південний Край” Є. Ганейзера, який у 1883 р. мешкав у Харкові і підтримував стосунки як із місцевими народовольцями, так і з єлизаветградськими громадівцями [47]. Крім того, за посередництвом Є. Ганейзера одержував грошову допомогу від керівника єлизаветградської громади О. Михалевича відомий народник С. Топчаєвський, який у 1883 р. також нелегально проживав у Харкові.

У 1870-х рр. С. Топчаєвський належав до київської “Молодої громади” і водночас проводив революційну пропаганду серед селян і робітників, за що був притягнутий до слідства у справі “193-х” та підпорядкований негласному нагляду поліції. Будучи заарештованим, С. Топчаєвський втік з-під варті разом з К. Ляхоцьким і через деякий час виїхав до Женеви, де співпрацював із М. Драгомановим [48]. Перебуваючи в Харкові, він користувався великим авторитетом серед місцевих народовольців, ідеї яких відстоював на диспутах з прихильниками програми “Народної партії” [49]. Не виключено, що існував зв'язок між С. Топчаєвським і В. Мальованим, погляди яких на шляхи визволення українського народу від гноблення з боку царизму були схожими.

У листах Г. Лопатіна до П. Лаврова за 1883-1884 рр. В. Мальований схарактеризований як “терорист” і одночасно як “націонал-федераліст” [50], що підтверджує дуалістичний характер його громадсько-політичної діяльності в цей час. Водночас свідчення Г. Лопатіна не можна однозначно інтерпретувати в тому сенсі, що В. Мальований брав участь у терористичних акціях і за політичними поглядами був народовольцем. Проаналізовані джерела не містять достовірної інформації, яка б давала підстави для подібного твердження.

Для політичного світогляду В. Мальованого як українського народолюбця характерним було органічне поєднання ідей національного і соціального демократизму, а в його практичній діяльності – національно-визвольної й соціальної боротьби, що в особливості було притаманне представникам радикально-демократичної течії у громадівському русі, прихильникам радикальних методів боротьби [51].

У той же час не можна не помітити, що В. Мальованого в більшій мірі приваблював соціальний демократизм (або народолюбство у вузькому розумінні цього слова), ніж національний демократизм (або українолюбство), а ухил до радикалізму зближував його з російським народництвом, соціальна революційність якого в процесі ідейної еволюції помножилася на політичний екстремізм.

Організаційна аморфність та програмна неформальність українського демократичного руху пореформеної доби, що об'єднував діячів різних, часто досить суперечливих поглядів, ускладнює їх класифікацію за конкретними політичними ознаками. Цим можна пояснити термінологічну

розмаїтість в оцінках суспільно-політичних поглядів В. Мальованого, якого називають українським “громадівцем”, “соціалістом-федералістом”, “соціал-демократом”, “терористом”, “націонал-федералістом”, “нелегальним революціонером-українцем”, “народовольцем” тощо.

Навесні-влітку 1883 р. в умовах урядової реакції, домінування ліберально-демократичної, культурницької течії в українському національному русі та кризи російського народництва відбувається певна зміна форм і змісту діяльності В. Мальованого в бік організаційного оформлення радикально-демократичної течії в українському народолюбстві. Він відійшов від безпосередньої участі у справах “Народної Волі” і зробив спробу створити разом з російським народником І. Присецьким українську соціально-революційну партію соціалістів-федералістів, для якої написав проект програми. Згідно зі змістом цього документа (відомого за переказом жандармського офіцера, оскільки оригінал не зберігся), “українська партія” вважала за потрібне узгоджувати свою діяльність з “аналогічною великоросійською партією” і, об’єднавшись з нею на федеративних засадах, обговорювати спільні проблеми, дії та участь у справі спрямування всього революційного руху в Росії.

Співпраця В. Мальованого і М. Драгоманова (попри теоретичні розходження між ними) в Женеві призвела до розробки компромісного варіанта проекту програми, що передбачав утворення українського політичного товариства “Вільна Спілка” – “Вольный Союз” для проведення організованої роботи з метою політичного, економічного, культурного визволення українського народу та перетворення Російської імперії на засадах політичної свободи. Незважаючи на критику з боку М. Драгоманова, Володимир Григорович залишався прихильником подальшої співпраці з “Народною Волею”. Внаслідок арешту та заслання В. Мальованого та його соратників справа створення української політичної організації в 1883 р. не була завершена [52].

Відтворення цілісної картини усіх зв’язків В. Мальованого з українськими народолюбцями й російськими народниками за часів перебування

на нелегальному становищі значною мірою ускладнено, оскільки про них збереглися лише уривчасті свідчення.

Отже, зміст і особливості громадсько-політичної діяльності В. Мальованого на початку 80-х рр. XIX ст. були зумовлені, головним чином, його нелегальним становищем. У цей час на перший план виходить активна співпраця В. Мальованого (при збереженні зв’язків з окремими громадами й гуртками української демократичної молоді) з радикально-демократичними колами російського народництва, що визнавали необхідність як соціальних, так і політичних перетворень у Російській імперії, використовуючи активні методи боротьби, зокрема терор.

Кульмінаційним моментом цієї співпраці стала безпосередня причетність В. Мальованого до справ “Народної Волі”, що характеризувалася тривалістю й стабільністю. У терористичних акціях В. Мальований участі не брав і формально до “Народної Волі” та її керівництва не належав. Виконання доручень народовольського підпілля дало українському народолюбцю цінний досвід практичної нелегальної роботи та сприяло зміцненню його зв’язків із російськими революційними колами.

Нелегальна громадсько-політична діяльність В. Мальованого виходила за межі домінантного на той час в українських громадах культурництва і водночас не відповідала вповні ортодоксальній ідеології “Народної Волі”. Вказану роздвоєність В. Мальований безуспішно намагався подолати шляхом утворення українсько-російської федеративної соціально-революційної партії на основі синтезу ідей громадівства й народовольства.

Неповний, незавершений перехід В. Мальованого від роботи у складі українських громад до тривалої тісної співпраці з “Народною Волею” є свідченням того, що його діяльність на початку 80-х рр. XIX ст. набула виразно маргінального характеру щодо провідних тенденцій як у громадівському, так і народовольському рухах.

Окреслена в запропонованій статті проблема є дискусійною, потребує подальшої розробки, що не виключає й інших наукових підходів до її вирішення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Світленко С.І. Народництво в Наддніпрянській Україні 60-80-х років XIX століття: проблеми історіографії, джерелознавства та археографії: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2000. – С. 1.
2. Світленко С.І. Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ: Навчальна книга, 1999. – С. 84, 150-152, 183; Козирев О.С. В.Г.Мальований у суспільно-політичному русі України 70-80-х років XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2005. – С. 11.
3. Большой иллюстрированный словарь иностранных слов: 17000 сл. – М.: АСТ; Астрель; Русские словари, 2004. – С. 462; Французско-русский словарь / Авт.-сост. В.Л.Скакун. – Минск: Харвест, 2007. – С. 284; Латинско-русский словарь / Авт.-сост. К.А.Танаушко. – М.: Харвест, 2005. – С. 670.
4. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студ. вищих навч. закладів. – К.: Генеза, 1997. – С. 191.
5. Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // УЖ. – 2000. – № 2. – С. 11-12.
6. Козирев О.С. Постать Володимира Мальованого у контексті джерелознавства // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 45. Вип. 32. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. – С. 127-133; Його ж. В.Г.Мальований у суспільно-політичному русі України 70-80-х років XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.

7. Чикаленко Є.Х. Зібрання творів і листів: У 7 т. – Т. 1: Спогади. 1861-1907. Уривки з моїх споминів за 1917 р. Коментарі авторські. – К.: Рада, 2003. – С. 102.
8. Белокопский И.П. Дань времени: Воспоминания. – 2-е изд. – М.: Изд-во политкаторжан, 1928. – С. 229.
9. Деятели революционного движения в России: Биобиблиографический словарь. – М., 1932. – Т. 2. – Вып. 4: Семидесятые годы. – Стб. 2111.
10. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 102, 5 діл-во, 1881, спр. 798, арк. 50 зв.; Центральный державный исторический архив Украины в Кисвѣ (далі – ЦДАУК). – Ф. 419, оп. 1, спр. 1192, арк. 114-115.
11. ЦДАУК. – Ф. 274, оп. 1, спр. 229, т. 1, арк. 63-65 зв.
12. ЦДАУК. – Ф. 419, оп. 1, спр. 1193, арк. 269.
13. Рябінін-Склярєвський О. З революційного українського руху 1870-80-х рр. Єлисаветградський гурток. – Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 115.
14. ЦДАУК. – Ф. 274, оп. 1, спр. 229, т. 1, арк. 255.
15. ЦДАУК. – Ф. 274, оп. 1, спр. 260, арк. 7, зв.
16. Деятели революционного движения в России: Биобиблиографический словарь. – М., 1931. – Т. 2. – Вып. 3: Семидесятые годы. – Стб. 856; Рябінін-Склярєвський О. З революційного українського руху 1870-х рр. (Одеська громада 1870-х рр.). – Україна. – 1926. – Кн. 5. – С. 135; Радянська енциклопедія історії України: У 4 т. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1971. – Т. 3. – С. 76; Болдирєв О.В. Одеська громада: Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. ХІХ – початку ХХ ст. – Одеса: Маяк, 1994. – С. 76.
17. Архів Михайла Драгоманова. Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870-1879 рр.) / За ред. проф. Романа Смаль-Стоцького. – Варшава, 1938. – Т. 1. – 427 с.; Драгоманов М. Листи до І. Франка і інших (1881-1895) / Видав Іван Франко. – Львів: Укр.-руська видавн. спілка, 1906. – Т. 1: (1881-1886). – 260 с.; Драгоманов М., Павлик М. Переписка М. Драгоманова з М. Павликом (1876-1895): У 7 т. / Зладив М. Павлик. Видав д-р Лев Когут. – Чернівці, 1910. – Т. 3. – 520 с.; Т. 4. – 414 с.; Криляч К. Щоденники Федора Вовка // Пам'ять століть. – 1997. – № 1. – С. 42-60.
18. ЦДАУК. – Ф. 274, оп. 1, спр. 229, т. 1, арк. 133 зв., 148, 250, 251, 255, 258, 263, 282 зв., 284, 286; ДАРФ. – Ф. 102, 7-е діл-во, оп. 181, спр. 227, арк. 78 зв.; Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – 1405, оп. 83-84, спр. 11250, арк. 66 зв.
19. ДАРФ. – Ф. 102, 5-е діл-во, оп. 127, ч. 1, спр. 798, арк. 22; Ф. 1742. – оп. 1, ч. 2, спр. 21943, арк. 1-4.
20. Там само. – Ф. 102, 5-е діл-во, оп. 127, ч. 1, спр. 798, арк. 22.
21. Там само. – Ф. 109, 3-я експ., оп. 230, спр. 3401, арк. 6.
22. Там само. – Ф. 109, 3-я експ., оп. 164, спр. 271, ч. 1, арк. 241 зв.
23. Чикаленко Є.Х. Вказ пр. – С. 102-103.
24. РДІА. – 1405, оп. 83-84, спр. 11250, арк. 3.
25. Програма воспоминаний члена Исполнительного Комитета “Народной Воли” В.С. Лебедева // Народовольцы после 1-го марта 1881 года: Сб. ст. и матер., составл. участниками народов. движения / Под ред. А.В. Якимовой-Диковской и др. – М.: Изд-во политкаторжан, 1928. – С. 163.
26. Волк С.С. “Народная Воля” (1879-1882). – М.: Наука, 1966. – С. 271-272.
27. Рябінін-Склярєвський О. З революційного українського руху 1870-х рр. (Одеська громада 1870-х рр.). – С. 134-135.
28. Народовольцы после 1-го марта 1881 года: Сб. ст. и матер., составл. участниками народов. движения / Под ред. А.В. Якимовой-Диковской и др. – М.: Изд-во политкаторжан, 1928. – С. 180.
29. Исполнительный Комитет “Народной Воли” и судьба его членов // Народовольцы / Под ред. А.В. Якимовой-Диковской и др. – М.: Изд-во политкаторжан, 1931. – Т. 3. – С. 12.
30. Россия в революционной ситуации на рубеже 1870-1880-х годов: Коллект. моногр. / Б.С. Итенберг, А.М. Анфимов, А.М. Соловьева и др. – М.: Наука, 1983. – С. 314.
31. Бах А.Н. Записки народовольца. – М.; Л.: Молодая гвардия, 1929. – 253 с.; Його ж. Записки народовольца. – 2-е изд., доп. – М.; Л.: Молодая гвардия, 1931. – 248 с.; Бычков А. Дело о революционных кружках в Кисвѣ в 1879, 1880 и 1882 гг. (Из воспоминаний народовольца) // Летопись революции. – 1924. – № 2. – С. 39-62; № 3. – С. 161-174; Центральный державный архив вищих органов власти та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 808, оп. 2, спр. 91.
32. Фигнер В.Н. Запечатленный труд: Воспоминания: В 2 т. – М.: Мысль, 1964. – Т. 1. – С. 302.
33. ЦДАУК. – Ф. 317, оп. 1, спр. 275, арк. 170-171.
34. Світленко С.І. Одеський революційний гурток А.В. Бяловеського: маловідома сторінка народовольського руху 80-х рр. ХІХ ст. в Україні // Одесі – 200: Тези доп. міжнар. наук.-теорет. конф. 6-8 вересня 1994 р. – Одеса, 1994. – Ч. 1. – С. 55-58.
35. Світленко С.І. Народництво в Україні 60-80-х років ХІХ століття. Аналіз публікацій документальних джерел. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1995. – С. 229-231; Його ж. Народництво в Україні 60-80-х років ХІХ століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – С. 63, 146.
36. РДІА. – Ф. 1405, оп. 521, спр. 414, арк. 103; Деятели революционного движения в России: Биобиблиографический словарь. – М., 1930. – Т. 2. – Вып. 2: Семидесятые годы. – Стб. 808.
37. Волк С.С. “Народная Воля” (1879-1882). – С. 141.
38. Катренко А.М. У пошуках шляхів побудови справедливого суспільства. (Діяльність народовольців і чорнопередільців в Україні у 80-х роках ХІХ ст.). – К., 2001. – С. 58-78.
39. Російський державний архів літератури та мистецтва (далі – РДАЛМ). – Ф. 1744, оп. 1, спр. 72, арк. 6; Чуйко В.И. К процессу четырёхнадцати // Народовольцы / Под ред. А.В. Якимовой-Диковской, М.Ф. Фроленко, М.И. Дрея, И.И. Попова и др. – М.: Изд-во политкаторжан, 1931. – Т. 3. – С. 189.
40. ДАРФ. – Ф. 102, 5-е діл-во, оп. 127, ч. 2, спр. 5288 “А”, ч. 1, арк. 28.
41. Чикаленко Є.Х. Вказ пр. – С. 106.
42. Там само. – С. 92, 100-102.
43. Катренко А.М. Український національний рух ХІХ століття: Навч. посібн. для студ. іст. ф-тів. – К., 1999. – Ч. 2: 60-90-ті роки ХІХ ст. – С. 97-103.
44. Чикаленко Є.Х. Вказ пр. – С. 103.
45. Там само. – С. 104-105.
46. За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття / За ред. М. Грушевського. – К.: Держвидав України, 1930. – Кн. 5. – С. 126.
47. Ганейзер Е.В. В. Лесевич – в письмах и воспоминаниях // Голос Минувшего. – 1914. – № 8. – С. 89.
48. ДАРФ. – Ф. 252, оп. 253, спр. 141, арк. 1 зв.; Деятели революционного движения в России: Биобиблиографический словарь. – М., 1932. – Т. 2. – Вып. 4: Семидесятые годы. – Стб. 1727, 1728.
49. Летопись революции. – 1924. – № 5. – С. 71.
50. Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія. – 2003. – Вып. 11. – С. 150.

51. Світленко С.І. Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – С. 183-184; Шип Н.А. Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX ст.). – К.: Вид-во УАЗТ, 2004. – С. 69-79.
52. Козирев О.С. Володимир Мальований і “Вільна Спілка” // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Вип. 2: Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МФ НАУКМА, 2002. – С. 52-67; Його ж. Політичні погляди та діяльність народника Івана Присецького // Проблеми політичної історії України: Зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 85-97; Його ж. Європейські зв'язки українського народолюбця Володимира Мальованого // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С.І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2006. – Вип. 4. – С. 237-246.

Надійшла до редколегії 22.04.2008 р.